

Король Денис Олександрович,
*кандидат культурології,
доцент кафедри культурології НаУКМА*

Війна й пропаганда князів-узурпаторів: прецеденти з Русі та Скандинавії у полемічному висвітленні

Приблизно сто років тому метр з розшифровки давньоруських літописів академік О. О. Шахматов запропонував академічний метод перехресного читання рукописів. Зокрема це стосується формальних літописних джерел на кшталт «Повісті врем'яних літ» від Нестора чи-то «Земнокрут» Сноррі Стурлусона*. Західні історики критичної школи (де можна згадати і Буркгарда, і Віциллі) майже в той саме час так само наполягали на критичному перепрочитанні «Анналів» Тацита, «Гетики» Йордана чи візантійських хронік тощо. І якщо в західній тематичній літературі нині панує плюральність, а також можна натрапити як на критичне використання текстологічних джерел, так і на сліпу довіру (як спадок від класичної парадигми пізнання), то на теренах країн, що колись формували СРСР, науки про минувшину досі використовують літописні тексти благоговійно, без сумніву, ледь не як релігійний текст у вірянина. Отож донині навіть академіки подеколи виголошують застарілі чи взагалі спростовані паралельними джерелами догматичні факти, на що вказують, зокрема, професори Микола Котляр (Котляр 2011) та Надія Нікітенко (Нікітенко 2022).

Не дарма на фінальному колоквіумі магістерського курсу «Етнокультурні процеси давніх Східної та Північної Європи» ми саме і розбираємо подібні історичні документи з критичних позицій семіотики, герменевтики, історичної культурології тощо. Для внесення ясності можу зайвий раз повторити, що між академічною історією та історичною культурологією (до котрої, зокрема, належать і представники «школи Анналів») відмінність принципова: класична історія опікується саме разовими подіями, феноменами, що вразили тогочасних авторів і саме тоді потрапили до їхніх хронік; водночас «cultural history» (а у випадку з археологічним контекстом — «cultural prehistory») опікується саме практиками повсякденності,

*Авторові відомий загальноновживаний переклад «Коло Земне», котре він не вважає за грамотний.

культурою дозвільля та побуту, що дають змогу оцінити спосіб життя певного соціуму за певних часів (Король 2020, с. 99–100).

У цьому нарисі ми можемо навести два показові приклади за темою.

Скандинави відкривають цей «перформанс літописних фейків» текстом межі XII–XIII ст. *«Сага про Сверрїра»*, чие формальне авторство належить монахові Карлові Йонссону, але відомо, що писався текст як мінімум під особисту вичитку самого конунга Норвегії Сверрїра Першого Сігурдссона (прав. 1177–1202), а нині визнається, що й фактично під його диктовку. Текст розпочинається прадавніми днями легендарної князівської династії Інґлінґів, до котрої Сверрїр себе відносив і чию легітимність намагався відновити, потіснивши з трону Норвегії князя-«узурпатора» Маґнуса V. Не маючи первинно великої армії, Сверрїр розпочав жваву діяльність поміж повстанців «біркебейнерів» і зрештою домігся свого у Фімрейтській морській битві 1184 року.

З критичного перехресного аналізу різних джерел стає очевидним, що відносити себе до нащадка Інґлінґів підстав у Сверрїра було, м'яко кажучи, небагато. Натомість підтверджено його участь у заколоті «лїчаківців»-«біркебейнерів». Отож чи насправді народ Норвегії потерпав за правління Маґнуса Ерлінґссона, сказати важко — подальші розвідки прояснять, — а от узурпатором із цих двох постає саме Сверрїр Сігурдссон. І до його автобіографічного хронопису дослідники ставляться обережно вже давно (див.: Bagge 1993; Brégaïnt 2018).

Відзначимо в даному контексті роботу Бйорна Бандлієна з меморативних студій, де автор характеризує специфічну стратегію узурпування конкурентами за трон Норвегії народної пам'яті — починаючи від популістського звертання до слави прадавніх днів, через маргінальні зрізи масової пам'яті й до відвертих фейкових наративів тогочасся (Bandlien 2013, р. 373–375). До того ж, новообраний правитель заповідав навіть специфічні техніки поводження із власним мертвим тілом — виключно задля впливу на оточення в досягненні пропагандистської мети (Brégaïnt 2018, р. 7–9).

Продовжить згаданий нами «перформанс літописних фейків» князь Ярослав Володимирович, правитель Київський, а до того — Гольмґардський. Основним джерелом про нього постають відомості з *«Повісті Времяних Літ»* (ПВЛ). У публікаціях дослідників князівської Русі цитати з *«Повісті»* згадуються перманентно, та далеко не завжди достатньо критично.

Показовим моментом постає донині актуальна проблема ре-

гулярно згадуваного у нордичних текстах Гольмґарда. Оскільки в пізньому середньовіччі (XIV–XV ст.) так називали Государ Великий Новгород на річці Волхов, а в «Повісті» саме Новгород згадується в контексті прибуття Рюрика та його війська, то решта згадок цих двох топонімів традиційно ототожнюється. За радянських часів не всі були з цим згодні — надто коли з'ясувалося, що історична міська забудова Новгорода на Волхові почалася вже аж на межі X–XI ст. Хоча то не завадило пітерській історикині Тетяні Джаксон відстояти в академічних колах обґрунтування цієї сумнівної тотожності.

То що ж то за такий загадковий *Holmgård*, де впродовж попереднього століття виховувалися майбутні правителі Києва і котрий регулярно відвідували *гьовдінґи* Скандинавії? Найочевиднішу відповідь запропонував вітчизняний фахівець Леонтій Войтович, ототожнивши ставку князів з відомим археологічним центром Гньоздово під Смоленськом (Войтович, 2015) (уточнимо, що є розвиток думки професора харківського походження Володимира Пархоменка, що вперше висловив таке припущення в 1924 р.).

У ПВЛ є чимало епізодів, де правитель Києва швидко дістається «Новгорода» і навпаки, але наразі мова йде саме про Гольмґард, котрий у випадку локалізації в Гньоздовому стає ідеальним комунікаційним вузлом, що покращує і логіку, і динаміку описаних подій. Саме звідси простіше мати зв'язки з родичами та союзниками півничанами на Ладозі та Волхові, контактувати з подібними ж фортецями Півдня (як от Шестовиця під Черніговом та згадуваний у рунічних каменях форпост Вітачів), а головне — контролювати перлину «Гардів»: місто Київ. Не дарма саме там знайдено найвагоміший відсоток скандинавських старожитностей з усіх стародавніх центрів ранньокнязівської Русі.

Перепрошуючи за цей географічний відступ, маємо повернути-ся до сумнівної історії Ярослава, Бориса та Святополка. Класична вітчизняна історіографія змальовує біографію Ярослава так: молоді роки провів у Новгороді на Волхові, котрим і керував. Київський престол начебто дістався Святополку, після чого з різних неочевидних причин «Окаянний» Рюрикович вбиває своїх молодших родичів: спершу князя ростовського Бориса, а по тому і брата його, князя муромського Гліба Володимировичів, тож Ярославу буцімто «довелося» вести військо на Київ, щоб здійснити «шляхетну помсту» за братів.

Тут на арену знову виступають скандинави — тепер уже в якості розвінчування пропаганди та псевдоісторичних фейків. Мова йде про славетне «Пасмо про Еймунда» (*Eymundar þáttur Hringssonar*), котре у нас часто звуть *Еймундовою сагою*, що в цілому допустимо,

хоч і неточно. Справа в тому, що це вставна оповідка про пригоди ісландців (котрі й зветься «пасма»), що входить у велику королівську сагу про Олава Святого з «Книги Плаского Острова». Також її мотиви включено до «Саги про Інґвара-мандрівника», що прославився своїми мандрами по землях Острвега, як тоді часто називали Русь та Булгарію.

Коротко кажучи, герой-ісландець служить датсько-норвезьким «солдатам удачі», разом з якими потрапляє у згаданий вище Гольмґард, де правитель Ярїслейф саме готується воювати з Кенугардом (Києвом) (як вважається, у 1016 р.). Авантюристи беруть участь у війні з конунгом Києва Бурислейфом, і після декількох сутичок Ярїслейф якось начебто вмовляє скандинавів-найманців провести таємні перемовини із його братом і вмовити його на мир. Ті провели специфічну нічну «спецоперацію» і повернулися із головою Бурислейфа. Ярїслейфа це розлютило, і він скасував угоду з північанами, на чому пригоди в Гольмґарді припиняються (*Пасмо про Еймунда*, V.6.2.8).

Намагання істориків та археологів дотримуватися тут наративів ПВЛ (напр.: Демиденко 2010) викликає щирий подив: починаючи від геть незбагненного ототожнення імені персонажа Бурислейфа зі Святополком (напр.: Прицак 2003, с. 190) і до трохи більш виправданої, але жодним чином не логічної ідентифікації з польським правителем Болеславом Хоробрим, який справді був союзником Святополка, але князем Києва жодного разу не став (по ньому див. Головка 2018).

Усе ж, чимало дослідників, починаючи від Миколи Ільїна, й понині справедливо зазначають, що скандинавське джерело достовірно змальовує конфлікт легітимного правителя Києва Бориса зі своїм братом Ярославом, котрий насправді й був убивцею Бориса, Гліба та Святополка, посівши по тому київський престол як «узурпатор» і провівши чимало роботи зі своєї легітимізації (Криворучко 2009, с. 10–13; Михеев 2009, с. 255–264; Нікітенко 2017, с. 192–208; Нікітенко 2022, с. 92–98 тощо). Але тим більше дивно чути сумніви щодо цього від професора Войтовича, котрого ми встигли похвалити за чудові географічні спостереження, але який, як виявилося, не оминув полону «релігійної» вірності «священнотексту» у випадку з особистостями. Він, зокрема, зауважує, що якби Ярослав насправді вбив своїх молодших братів, йому б не було вигідно їх канонізувати (Войтович 2006, с. 275).

Утім, цинічна мотивація численних узурпаторів на кшталт Сверріра та Ярослава робить саме такий хід цілком логічним та

напрочуд виправданим. І саме роль «героїчного рятівника багато-страждального народу в лиху годину» допомагала «Мудрому» Рюриковичу легітимізувати свою роль як на фресках собору Святої Софії, так і в писемних пам'ятках, що пронеслися стрічкою аж до його правнуків (Король 2021, с. 84-87; Нікітенко 2017, с. 218–221).

Використані джерела:

Bagge Sverre. 1993. «Ideology and Propaganda in Sverris saga.» *Arkiv för nordisk filologi*. Vol. 108. p. 01-18.

Bandlien Bjørn. 2013. «Hegemonic Memory, Counter-Memory, and Struggles for Royal Power: The Rhetoric of the Past in the Age of King Sverrir Sigurdsson of Norway.» *Scandinavian Studies*, Vol. 85, № 3, pp. 355–377. doi:10.5406/scanstud.85.3.0355

Brégaint David. 2018. «Staging deaths: King Sverre or a usurper's path to the throne.» *Medievalista. Online*, Vol. 23. pp. 1–14 [1591]. doi:10.4000/medievalista.1591

Войтович Леонтій. 2006. «3.1. Династія Рюриковичів.» *Княжа доба: портрети еліти*. Біла Церква. С. 195-279.

Войтович Леонтій. 2015. «Гольмгарт: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович?» *Український історичний журнал*. № 3 (522) (травень-червень). С. 37–55.

Головко Олександр. 2018. «Участь польського князя Болеслава Першого «Хороброго» у міжкнязівській війні на Русі (літо-осінь 1018 р.)» *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Том 28. С. 55–71.

Демиденко Григорій. 2010. «Ярослав Мудрий: факти і домисли його біографії.» *Вісник Академії правових наук України*. № 2. С. 70–84.

Котляр Микола. 2011. «Святополк Ярополчич у релігійній та світській традиції Давньої Русі». Розділ 8: *Духовний світ літописання / НАН України*. Інститут історії України. С. 303–319.

Король Денис. 2020. «In Memoria: Проблемні поля культуральної археології в контексті спостережень Л. С. Клейна.» *Наукові записки НаУКМА: Історія і теорія культури*. Том 3. С. 97–102. doi: 10.18523/2617-8907.2020.3.97-102.

Король Денис. 2021. «Даніїл та Рагнарйок: гібридна ментальність в образотворчій традиції ранньої Русі. *Наукові записки НаУКМА: Історія і теорія культури*. Том 4. С. 80–89. doi: 10.18523/2617-8907.2021.4.80–89.

Криворучко Олександр. 2009. «Дискусійні аспекти боротьби Ярослава Володимировича за київський стіл.» *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія*. № 15. С. 9–14.

Михеев Савва. 2009. «Святополкъ съде в Киевѣ по отци»: Усобица 1015–1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках. (Славяно-германские исследования / отв. ред. серии Ф. Б. Успенский. Т. 4). 292 с.

Нікітенко Надія. 2017. «Мудрий чи Окаянний?» *Від Царгорода до Києва*. К.: Горобець. С. 187–231.

Нікітенко Надія. 2022. *Софія Київська Володимира Великого*: наук. монографія. Київ. С. 22–99.

Пріцак Омелян. 2003. «Таттр про Еймунда, сина Грінґа.» In *Походження Русі. Том 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія*. К.: Обереги. С. 164–198.